

719:27-523]:342"1866/1938"(045)

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ П.Г. ФОМІНА (1866 - 1938)

Сенченко Н.М., канд. іст. наук

(Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШК)

У статті розглядається науковий доробок визначного вченого П.Г. Фоміна, його внесок у розвиток пам'яtkоохоронної справи Слобідської України. Висвітлено його роль у організації діяльності Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею Харківської губернії.

Ключові слова: П.Г. Фомін, пам'ятки церковної старовини, охорона пам'яток, церковно-археологічний музей, церковно-археологічне товариство.

В умовах трансформації економічних, політичних, соціальних та культурних пріоритетів, кардинально змінилося ставлення до церкви як важливого джерела духовного, морального і культурного зростання, формування національної самосвідомості, відродження історичної пам'яті народу. Упродовж століть співпраця церковних установ з державними інституціями охоплювала різні сфери суспільних відносин. Оскільки у дореволюційній Росії православна церква мала статус державної, за нею визнавалося право власності на землю, будинки, споруди, предмети культу і т. ін. Вона володіла значними матеріальними цінностями. Природно, що вагому частину історико-культурної спадщини складають саме пам'ятки церковної давнини. Сучасні проблеми охорони церковних пам'яток обумовлюють необхідність їх наукового вивчення, належного використання та включення до суспільного життя як важливих чинників подальшого розвитку суспільства.

У цьому контексті особливої актуальності набуває необхідність критичного засвоєння досвіду фахівців пам'яtkоохоронної справи попередніх поколінь. Повернення до наукового обігу творчої спадщини вітчизняних

дослідників, сприятиме подальшому розвитку української історичної науки. Серед видатних вчених чільне місце займає відомий фахівець у галузі українського церковного мистецтва, голова Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства, завідувач Харківського єпархіального церковно-археологічного музею Петро Георгієвич Фомін.

Окремі аспекти наукового доробку та життєвого шляху П.Г. Фоміна частково висвітлено у працях В.С. Романовського [1], В.Г. Марьонкіної, Я.Г. Пересьолкової [2]. Діяльність Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства та єпархіального церковно-археологічного музею під керівництвом П.Г. Фоміна досліджувалась у працях С.А. Бахтіної [3–7], А. Вербицкого [8]. Проблеми охорони церковних пам'яток у загальному контексті діяльності музеїв Харківської губернії розглядалися у науковому доробку Ю.С. Клименко [9]. Окремі проблеми з охорони пам'яток церковної архітектури Харківського регіону та діяльності П.Г. Фоміна досліджувала Л.В. Качемцева [10].

Метою даної статті є спроба висвітлити особистий внесок історика, красзнавця, відомого знавця українсь-

кого церковного мистецтва протоієрея Харківської єпархії П. Г. Фоміна у справу охорони пам'яток церковної старовини. Основні завдання обумовлені метою дослідження: охарактеризувати основні етапи життєвого та наукового шляху відомого вченого; висвітлити основні форми його діяльності з виявлення, збору, опрацювання і популяризації церковних старожитностей; дослідити концептуальні підходи науковця щодо охорони церковних пам'яток; висвітлити значення наукового доробку П.Г. Фоміна для сучасної пам'яткоохоронної науки.

Протоієрей П.Г.Фомін – видатний український вчений, відомий фахівець в галузі українського церковного мистецтва, автор багатьох наукових праць. Його діяльність пов'язана із охороною церковних старожитностей Слобідської України. Народився П.Г. Фомін 19 грудня 1866 року (за старим стилем) у с. Старий Мерчик Валківського повіту Харківської губернії у сім'ї священника. З 1887 р. по 1891 р. навчався у Київській духовній академії, яку закінчив зі ступенем магістра. Працював законовчителем в Сумському реальному училищі, а з 1 серпня 1892 р. – священником Олександрівської церкви. З 25 січня 1896 р. призначений на посаду законовчителя 3-ї Харківської чоловічої гімназії. З березня 1901 р. до червня 1912 р. працював священником Преображенської церкви м. Харкова, одночасно займав посаду цензора Харківської духовної семінарії.

Незважаючи на постійну зайнятість він зумів вдало поєднати виконання посадових обов'язків із дослідженням пам'яток церковної старовини та опублікувати низку наукових праць. Переймаючись станом церковних пам'яток Слобожанщини, він зазначав: «Харьковский край до последнего времени не мог похвалиться серьезным и всесторонним изучением местных церковных древностей» [11], чому він і присвятив майже усе своє життя.

Пам'яткоохоронна діяльність П.Г. Фоміна особливо активно проявилась під час підготовки до XII археологічного з'їзду, що відбувся у Харкові з 15 до 27 серпня 1902 р. (за старим стилем). У 1900 р. П.Г. Фомін обраний членом попереднього комітету з підготовки XII археологічного з'їзду. Разом із ним до складу комітету увійшли науковці Харківського університету, відомі церковні діячі, члени історико-філологічного товариства, зокрема Д.І. Багалій, Є.К. Редін, С.А. Лебедєв, М.Г. Халанський, протоієрей І.І. Філевський та ін. Підготовча робота передбачала здійснення цілого комплексу заходів: виявлення нових об'єктів церковної старовини регіону; збирання, наукове опрацювання та формування колекцій ікон, хрестів, окладів, богослужбових книг, дарохранильниць, облачень XVII-XIX ст. З цією метою ще у 1900 р. П.Г. Фомін організовує і особисто бере участь у численних наукових експедиціях до Зміївського, Охтирського, Ізюмського, Вовчанського, Лебединського та Харківського повітів. Долучився він також і до археологічних розкопок Салтівського городища [12, с. 61]. Члени експедицій, відвідуючи ризниці церков і монастирів, розшукували богослужбові предмети, культові речі, що не використовувалися і, як правило, знаходилися у дзвіницях. Зазвичай ці приміщення не опалювалися, що досить часто призводило до нищення пам'яток. Пошук продовжувався у архівах та бібліотеках.

Результати цієї роботи були опубліковані у чисельних наукових працях П.Г. Фоміна. Віднайдені пам'ятки (1972 предмети) стали основою розділу виставки «Пам'ятки церковних старожитностей» XII археологічного з'їзду. Після завершення роботи форуму значна кількість музейних предметів з виставок, перемістили до Музею красних мистецтв та старожитно-

стей Харківського університету, започаткувавши відділ церковної старовини. Частина експонатів повернули у власність Харківської єпархії, що стало основою для створення єпархіального церковно-археологічного музею. Через відсутність зручного приміщення за розпорядженням архієпископа Харківського і Охтирського Арсенія (Брянцева) експонати тимчасово розмістили у приміщенні церковно-археологічного музею Харківської духовної семінарії, очолюваного П.Г. Фомініним [13].

Для повноцінного функціонування музею необхідно було організувати спеціальне приміщення, сформувати професійний колектив, створити належні умови роботи. Ці завдання вдалося вирішити лише у 1912 р., після закінчення будівництва єпархіального будинку зі спеціально підготовленими для музею приміщеннями. Задовго до його відкриття П.Г. Фомін особисто розшукував фотознімки давніх церков і монастирів. Дарохранильніці, потири, хрести, ікони, стали першими експонатами музею. Серед них особливо виділявся чотирикінцевий срібний з позолотою хрест XVII ст. За переказами, він був створений Чернігівським полковником Григорієм Самойловичем, сином гетьмана І. Самойловича. У колекції музею були також рукописи, стародруки, ікони, гравюри, церковне начиння тощо [14].

11 травня 1912 р. архієпископ Арсеній затвердив Статут Харківського церковно-археологічного товариства і церковно-археологічного музею при ньому. Того ж року Духовна консисторія видала указ про передання до церковно-археологічного музею церковних старожитностей. Слід зауважити, що ці заходи були необхідними і досить своєчасними. На той час стан справ із вивченням та охороною церковних старожитностей у Харківській губернії був незадовільний. Як зазна-

чав П.Г. Фомін «...даже представители церковно-строительного искусства, руководя перестройкой или разборкой старинных церквей и постройкой вместо них новых, совершенно не обращали внимания на седую древность памятников. Они не заботились о сохранении древних церквей если не в цельном виде, то хотя бы в снимках, планах и чертежах. В архиве Харьковской консистории не имеется никаких дел об этом. Забот о сохранении древних церковных памятников не проявлялось ни со стороны местных духовных и светских ученых учреждений, ни со стороны просвещенного класса людей... Памятники церковной древности уничтожались или сразу или постепенно... сваливались в подвалы или на чердаки колоколен, сбрасывались в холодные и сырые кладовые, продавались за бесценок скупщикам старья...» [11, с. 9].

19 травня 1913 р. відбулося урочисте відкриття єпархіального церковно-археологічного музею, який і очолював голова церковно-археологічного товариства протоієрей П.Г. Фомін [15]. Він зумів на високому рівні організувати наукову роботу музею, налагодити активний пошук та збирання пам'яток церковної давнини, комплектування фондів, спорядження експедицій для пошуку церковних старожитностей [8, с. 44], [16]. Завдяки його ініціативі було складено науковий каталог музею, фонди якого на 1 січня 1917 р. нараховували більше 1000 експонатів [17], [18].

Вагому підтримку і практичну допомогу надавав П.Г. Фоміну архієпископ Харківський і Охтирський Арсеній (Брянцев). Не залишився осторонь цієї справи і архієпископ Харківський Антоній (Храповицький). Згідно його Розпорядження (1915 р.) заборонялося продавати церковні старожитності із храмів, а передавати їх лише до церковно-археологічного му-

зею [19], експонати якого активно використовувались для навчальної та просвітницької роботи. Незважаючи на постійну зайнятість, П.Г. Фомін сам проводив екскурсії, бесіди та практичні заняття з учнями. Окрім того, музей був відкритий для широкого кола відвідувачів. Допомігав в організації його роботи професор Ф.І. Шміт. Завдяки професійній діяльності П.Г. Фоміна, вдалій організації роботи, залученню фахівців експозиція музею була чудово організована, експонати – систематизовано й каталогізовано.

У 1916 р. П.Г. Фомін відзначав, що церковно-археологічний музей мав у своєму розпорядженні значну колекцію пам'яток церковної старовини. Особливо цінував наявність в експозиції зніmkів давніх дерев'яних церков «черкаського стилю», що не збереглися [11, с. 173]. На жаль у травні 1918 р. церковно-археологічний музей був розгромлений. У 1919 р. П.Г. Фомін та члени церковно-археологічного товариства клопотали перед ВУКОПМИСОМ про продовження функціонування музею у єпархіальному будинку [20]. Однак це питання так і не було вирішено. Професор Ф.І. Шміт пропонував колекцію церковно-археологічного музею передати до університетського музею. У 1920 р. харківські музеї було реорганізовано. Церковні пам'ятки церковно-археологічного та університетського музеїв утворили церковно-історичний музей (з 1922 р. – Музей українського мистецтва), хранителем якого залишився П.Г. Фомін.

Значний вклад в охорону церковних пам'яток вніс П.Г. Фомін на посаді голови церковно-археологічного товариства. Вчений наголошував на відсутності серйозних і всебічних досліджень місцевих церковних старожитностей і наполягав на прийнятті термінових заходів щодо випадків нищення церковних пам'яток [21]. Го-

ловними завданнями товариства за визначенням П.Г. Фоміна були: «...а) объединение местных научных сил для заботы о церковных древностях Харьковской епархии; б) хранение и изучение церковных древностей на местах их нахождения в епархии; в) собрание, хранение и изучение их в Епархиальном музее» [11, с. 22]. До вирішення цих завдань П.Г. Фомін залучав відомих діячів науки і культури. З цією метою було обрано комісію у складі П. Фоміна, Д. Гордєєва, М. Уварова, М. Вербицького, С.Таранушенка [22].

Товариство не тільки організувало наукові експедиції з метою вивчення старожитностей, а й встановлювало охоронні дошки з метою збереження давніх храмів. За результатами чергової експедиції у березні 1916 р. до населених пунктів Ізюм, Піски, Стратілатівка П.Г. Фоміним підготовлено наукові доповіді про оглянуті храми, опубліковано декілька розвідок про пам'ятки церковної давнини [23-25].

Вагомий науковий доробок вченого значною мірою відображений у працях: «Памятники Харьковской старины: с. Каплуновка (Богодуховский уезд)» [26]; «Культурно-исторический памятник современной церковной архитектуры: Благовещенская церковь» [27]; «Доклад при освящении Харьковского епархиального церковно-археологического общества и музея церковных древностей при нем» [28]; «Выдающееся археологическое открытие» [29]; «Церковные древности Харьковского края: историко-археологический очерк» [30]; «Церковные древности с. Бездрик Сумского уезда» [31]. У останній науковій розвідці вчений подає відомості з історії одного із найдавніших дерев'яних храмів Харківщини Архангело-Михайлівської церкви с. Бездрик (перша половина XVIII ст.), іконостас якої датується кінцем XVII ст. Також

оприлюднює фотознімки та подає опис цієї пам'ятки.

Результатом багаторічної наукової роботи П.Г. Фоміна став підручник для художніх училищ «Очерк по истории христианской иконописи», де автор подає оцінку пам'яткам мистецтва з погляду релігії, висвітлює загальнохристиянські традиції іконопису.

Незаперечну цінність для наукової спільноти та фахівців пам'яткоохоронної справи становить монументальна праця науковця «Церковные древности Харьковского края» (1916 р) [32]. У монографії автор подає детальний аналіз стильових особливостей православних храмів Слобожанщини, особливу увагу приділяє дослідженню пам'яток української дерев'яної храмової архітектури Харківщини XVII – XVIII ст. Вчений доводить, що традиції українського зодчества даного регіону були привнесені на Харківщину із Задніпров'я [11, с. 119-143]. За взірцем дерев'яних храмів тут споруджувалися кам'яні церкви. Окреслюючи проблему недослідженості храмів харківського регіону, П.Г. Фомін особливо гостро критикує некваліфіковані ремонти церковних пам'яток. У роботі подано перелік храмів, що зазнали перебудов, внаслідок чого втратили свій первісний «старочеркаський» стиль. Разом з тим у книзі подаються відомості і про храми, що залишилися неушкодженими. Автор стверджує, що на Харківщині збереглося 126 парафіяльних дерев'яних храмів XVIII ст., проте його хвилюють випадки небалого відношення до пам'яток старовини, що часто призводило до нових втрат.

Варто відзначити, що ставлення П.Г. Фоміна до пам'яток української церковної архітектури часто не співпадало з поглядами єпархіальної влади, які він часто різко критикував.

Працюючи на посаді завідувача архітектурно-монументальної секції

Харківського губернського комітету з охорони пам'ятників мистецтва та старовини П.Г. Фомін значну увагу приділяв збереженню не тільки пам'яток церковної архітектури, а й старовинних садиб, що мали історичну та архітектурну цінність. Він вважав за необхідне взяти під охорону держави архітектурні пам'ятки Слобожанщини й пропонував встановлювати на них охоронні грамоти. До переліку пам'яток архітектури П.Г. Фомін пропонував внести храми класичного стилю, поміщицькі садиби XVIII – XIX ст., палаци, визначні пам'ятки монументального живопису, скульптури та ін. [11]. Ним підготовлений список поміщицьких садиб, що підлягали охороні із зазначенням їхніх адрес.

Незважаючи на нові політичні умови та наукові пріоритети після 1917 р., головним напрямом своєї діяльності П.Г. Фомін вважав вивчення та охоронну пам'яток церковної давнини Слобідської України. Однак його творчий доробок цього періоду для наукової спільноти поки що залишається невідомим. З 1920 р. П.Г. Фомін працював у губернському комітеті охорони пам'яток мистецтва і старовини. У лютому 1938 р. він був заарештований і 26 травня того ж року – розстріляний. Реабілітований у 1958 р.

Самовіддана праця П.Г. Фоміна відзначена багатьма нагородами: подяками Архієпископа, срібним з позолотою хрестом, грамотою Синоду, орденом Святої Анни II ступеня, орденом Святого Володимира IV ступеня та ін. Він зумів згуртувати навколо себе наукову спільноту і належним чином організувати роботу музею. Завдяки йому церковно-археологічний музей та церковно-археологічне товариство спромоглися вирішити значний пласт пам'яткоохоронних актуальних проблем, здійснити важливу роботу з вивчення, популяризації та збереження

пам'яток церковної старовини. Їхніми зусиллями було зафіксовано та описано значну кількість пам'яток, переважна більшість яких до сьогодні не збереглася. Сьогодні досвід пам'ятко-

охоронної роботи П.Г. Фоміна, його науковий доробок не втрачають своєї актуальності і продовжують залишатися важливим джерелом вивчення церковних пам'яток Слобожанщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Романовський В. С. Пам'яткознавча діяльність Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства (1913-1920 рр.) / В. С. Романовський // Харківський історический альманах. – Х. : Идательский дом «Райдер», 2003. – С. 45-51.
2. Марьонкіна В.Г., Пересьолкова Я.Г. Життєвий шлях священика та історика церковного мистецтва Слобожанщини Фоміна П.Г. Матеріали до вивчення розстріляного церковного кліра / В.Г. Марьонкіна, Я.Г. Пересьолкова // КСС. Історія, краєзнавство та генеалогія. – Х. : Курсор, 2011. – Вип. 25. – С. 99–103.
3. Бахтіна С.А. «Дослідник церковного мистецтва Слобідської України протоієрей Петро Фомін (1866 – 1938) / С.А. Бахтіна // НТЗСУ: філософія, релігія, культура. – Х. : Курсор, 1999. – №1 – С. 12 – 18.
4. Бахтіна С.А. Внесок історика церковного мистецтва протоієрея П.Г. Фоміна в справу вивчення, охорони, популяризації пам'яток мистецтва і старовини Слобідської України / С.А. Бахтіна // КСС. – Х. : Курсор, 2003. – С. 47-78.
5. Бахтіна С.А. Памятникоохранная деятельность П.Г. Фомина. К 145-летию со дня рождения (1866-1938) / С.А. Бахтіна // КСС. Культура, мистецтво, філософія, охорона пам'яток. – Х. : Курсор, 2011. – Вип. 24 – С. 7–14.
6. Бахтіна С.А. Дослідження «Карної справи Славгородського І.М., Толмачова А.П., Протопопова Г.О. та інших» з архіву УКДБ № 015427. (Матеріали до створення експозиції з історії православ'я в Слобідській Україні. 30-і роки 20 ст.) / С.А. Бахтіна // НТЗСУ: філософія, релігія, культура. – Х. : Курсор, 2000. – № 4. –С. 214 – 222.
7. Бахтіна С.А. До проблеми внеску Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства та музею при ньому у вивчення пам'яток церковної старовини на Слобідській Україні (1913–1920 рр.) / С. А. Бахтіна // Наук.-метод. конф. за підсумками науково-творчої роботи за 1995 р. : тези доповідей. – Х., 1996. – С. 60 – 62.
8. Вербицкий А. Харьковский епархиальный церковно-археологический музей / А. Вербицкий // Пастырь и паства: приложение к журналу «Вера и разум». – Х., 1913. – № 13. – С. 40 – 47.
9. Клименко Ю.С. Историко-краеведческая деятельность музейных закладів Харьковской губернии у II половине XIX – на початку XX ст. / Ю.С. Клименко // Історія та географія: 3б. наук. праць. – Х., 2012. – Вип. 44. – С. 174 – 178.
10. Качемцева Л.В. Вивчення та охорона пам'яток архітектури на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX ст. / Л.В. Качемцева // Вісник ХДАДМ. – Х., 2008. – № 12. – С. 43-46.
11. Фомин П. Г. Церковные древности Харьковского края / Фомин П. Г. – Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – Вип. 1. – С. 9.
12. Бахтіна С.А. Петро Фомін як історик церковного мистецтва Харківщини. 1866 – 1938 рр. / Бахтіна С.А. // До 110-річчю Харк. художньо-промислового музею : матер. наук. конф.– Х. : Харк. іст. Музей, 1996. – С. 60 – 65.
13. Бахтіна С.А. Виставка «Пам'ять століть» – перший крок до створення експозиції з історії Православ'я на Слобідській Україні / С.А. Бахтіна // Віра і Розум. – 2000. – № 1. – С. 239.
14. Каталог XII археологического съезда в г.Харькове. Отдел церковных древностей / Сост.: Е.К.Редин. – Х.: Тип. губ. правл., 1902. – 192с.

15. Старые годы. – 1913. – № 10. – С. 51.
16. Открытие археологического общества / Харьковские губернские ведомости. – 1912. – 13 мая.
17. Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток : наук.-допом. покажч. / Уклад.: Т.О. Сосновська, В.О. Ярошик. – Х., 2009. – С. 9 – 10.
18. Гнезділова В.В. Теоретики та практики музейництва Харківщини: внесок у формування музейної мережі регіону (XIX – поч. XX ст.) / В.В. Гнезділова // Вісник Харківської державної академії культури. Зб. наук. праць. – 1999. – вип. 29. – С. 25 – 32.
19. Бахтіна С.А. Харківське єпархіальне церковно-археологічне товариство і Харківський єпархіальний церковно-археологічний музей: сторінки історії. 1913-1920 рр. / Бахтіна С.А. // 200 років Харківської єпархії Української Православної церкви : матер. наук.-практ конф. – Х., 1999. – С. 30 – 33.
20. ЦДАВОДВУУ. – Ф. 166, оп. 1, од. зб. 691.
21. Загоровский Н. Открытие Харьковского епархиального церковно-археологического общества и музея при нем 19 мая 1913 г. – Х., 1913. – С. 14.
22. Южный край. – 1916, 12 марта.
23. Фомин П.Г. К освящению Трехсвятительского храма Харьковского подворья Куряжского монастыря / П.Г. Фомин // Вера и разум. – 1915. – Т. 2. – № 7 – 12. – С. 785 – 789; 794 – 799.
24. Фомин П.Г. К основанию городского подворья Куряжского монастыря / П.Г. Фомин // Харьк. губ. ведомости. – 1915. – 29 мая.
25. Фомин П.Г. Церковные древности села Бездрик, Сумского уезда / П.Г. Фомин // Харьк. ист. альманах. – 2002. – Осень. – С. 5 – 10.
26. Харьковские губернские ведомости. – Харьков, 1984, 12 сентября.
27. Харьковские губернские ведомости. – Харьков, 1901, 24 октября.
28. Вера и разум. – 1915. – № 11.
29. Южный край. – 1916. – 18 декабря.
30. Церковные древности Харьковского края: историко-археологический очерк. – Х., 1916. – Вып. 1. – С. 181.
31. Церковные древности с. Бездрик Сумского уезда – Х., 1916. – 15 с.
32. Фомин П. Г. Церковные древности харьковского края / П. Г. Фомин. – Х., 1916. – Вып. 1.

Сенченко Н.Н. Памятникоохранная деятельность П.Г. Фомина. В статье исследуется научное наследие выдающегося ученого П.Г. Фомина, его вклад в развитие дела охраны памятников Слободской Украины. Освещена его роль в организации работы Церковно-археологического общества и Церковно-археологического музея Харьковской губернии.

Ключевые слова: П.Г. Фомин, памятники церковной старины, охрана памятников, церковно-археологический музей, церковно-археологическое общество.

Senchenko N.M. The Activities P.G. Fomin on Monuments. The article examines the scientific heritage of the outstanding scientist P. G. Fomina, his contribution to the development of ametikohale the case of Sloboda Ukraine. Lighted his role in the organization of the Church-archaeological society and the Church-archaeological Museum of the Khar'kov province.

Key words: P. G. Fomin, monuments of Church antiquity, protection of monuments, the Church-archaeological Museum, the Church-archaeological society.